प्रकाशचंद्र जोशी

वि**.**

कुंतल प्रकाशचंद्र जोशी @ कुंतल विसनजी शहा

(दिवाणी अपील क्रमांक ९३४ ऑफ २०२४)

२४ जानेवारी २०२४

[**बी. आर. गवई आणि प्रशांत कुमार मिश्रा,** न्या**.**]

विचारकरण्याजोगा मुद्दा

लग्न न तुटल्याच्या कारणास्तव घटस्फोटाचा हुकूम देता येईल का?

हेडनोटस

विवाह - अपरिवर्तनीय तुटणे - अपीलकर्त्याने असा युक्तिवाद केला की अपीलकर्ता आणि प्रतिवादी गेल्या 13 वर्षांपासून वैवाहिक कलहामुळे वेगळे राहत होते आणि सामंजस्याची

कोणतीही शक्यता नसल्यामुळे विवाह अपरिवर्तनीयरित्या तुटला आहे:

अपीलकर्त्याने कॅनडामधील नोकरी गमावली आणि कुटुंब जानेवारी, २०११ मध्ये भारतात परत आले - हे जोडपे शेवटचे १९.०२.२०११ पर्यंत अपीलकर्त्याच्या आईच्या घरी एकत्र राहत होते - या तारखेनंतर त्यांचा एकमेकांशी संपर्क तुटला आणि प्रतिवादीने सासरच्या घरी परतण्यास नकार दिला - संपर्क साधला असता, प्रतिवादीने अपीलकर्ता आपल्या कुटुंबापासून विभक्त होऊन वेगळ्या कुटुंबात राहत नाही तोपर्यंत वैवाहिक जीवन पुन्हा सुरू करण्यास नकार दिला - अपीलकर्त्याच्या कारणास्तव प्रतिवादीची ही मागणी मान्य करण्यास असमर्थ, ती वैवाहिक जीवन पुन्हा सुरू करण्यासाठी कधीच परतली नाही - प्रतिवादी समन्स प्राप्त करूनही हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 9 अंतर्गत कारवाईत हजर झाला नाही - त्याचप्रमाणे, सध्याच्या घटस्फोटाच्या प्रक्रियेतही प्रतिवादी कनिष्ठ न्यायालयात नोटीस बजावूनही हजर झाला नाही, उच्च न्यायालय आणि सर्वोच्च

न्यायालयही - अशा प्रकारे, हे स्पष्ट आहे की प्रतिवादी वैवाहिक संबंध चालू ठेवू इच्छित नाही आणि न्यायालयाच्या समन्सला प्रतिसाद देत नाही - सध्याचे हे लग्न न भरून येण्याजोगे प्रकरण आहे कारण जोडपे एकत्र राहण्याची शक्यता नाही - वरील कारणांसाठी, राज्यघटनेच्या कलम १४२ (१) अन्वये अधिकारांचा वापर करून पक्षांमधील विवाह विसर्जित केला जातो. [पारस ११, १२, १५, १६]

*लेखक

केस लॉ चा हवाला

शिल्पा शैलेश विरुद्ध वरुण श्रीनिवासन,[2023]५ एससीआर १६५: (२०२३) **एससीसी ऑनलाइन एससी** ५४४ **- अवलंबून आहे.**

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

सुखेंदु दास विरुद्ध रीता मुखर्जी, (२०१७) ९ **एससीसी** ६३२; *समर घोष विरुद्ध जया घोष*, [२००७] ४ एससीआर ४२८: (२००७) ४ एससीसी ५११ - **संदर्भित.**

कृत्यांची यादी[संपादन]

भारतीय राज्यघटना[संपादन]।

कीवर्डची यादी

विवाह तुटणे; वैवाहिक कलह; वेगळे राहणारे दाम्पत्य; पक्षाची उपस्थिती नसणे; विवाह मोडणे; घटस्फोटाचा आदेश; राज्यघटनेचे कलम १४२ (१) .

त्यातून उद्भवलेले प्रकरण

दिवाणी अपील अधिकार क्षेत्र : दिवाणी अपील क्रमांक ९३४ ऑफ २०२४ .

प्रकाशचंद्र जोशी विरुद्‌ध कुंतल प्रकाशचंद्र जोशी

@ कुंतल विसनजी शाह

मुंबई येथील उच्च न्यायालयाच्या २४ .०६.२०२१ च्या निर्णय व आदेशातून एफसीए क्रमांक १६२ मध्ये.

पक्षांची उपस्थिती

धनंजय भास्कर रे, अपीलकर्त्याचे ॲड.

सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय / आदेश

निर्णय :

प्रशांत कुमार मिश्रा, न्या.

परवानगी -

2. मुंबई उच्च न्यायालयाने २०१९ च्या कौटुंबिक न्यायालय अपील क्रमांक १६२ मध्ये २४.०६.२०२१ रोजी दिलेल्या निर्णय आणि आदेशाविरुद्ध तात्काळ अपील केले आहे ज्यात उच्च न्यायालयाने कौटुंबिक न्यायालयाच्या आदेशावर शिक्कामोर्तब करताना घटस्फोटाच्या आदेशाद्वारे विवाह मोडण्याची मागणी करणारे अपील फेटाळले आहे.

3. थोडक्यात वस्तुस्थिती अशी आहे की, अपीलकर्ता आणि प्रतिवादी यांच्यातील विवाह आठ वर्षे प्रेमसंबंध भोगल्यानंतर हिंदू धर्माच्या रीतीरिवाजानुसार ०५.०१.२००४ रोजी पार पडला. ते जन्माने भारतीय नागरिक आहेत. मात्र, त्यांना नागरिकत्व मिळाले

आर्थिक फायद्यासाठी कॅनडाचे आणि कॅनडामध्ये सामान्य आणि आनंदी वैवाहिक जीवन जगत होते. २१.०५.२०१० रोजी विवाहबंधनातून एका मुलाचा जन्म झाला. सन २०११ मध्ये, अपीलकर्त्याला वैद्यकीय समस्या ंचा सामना करावा लागला, जसे की, सतत पाठ आणि खांदा दुखणे तसेच त्वचेशी संबंधित समस्या, विशेषत: उन्हाळ्यात रॅग तणांच्या एलर्जीमुळे ज्यामुळे रात्रीची झोप आणि त्रासदायक दिवस येतात. कॅनडातील मंदीच्या काळात याचिकाकर्त्याची नोकरी गेली आणि २९.०१.२०११ रोजी हे दाम्पत्य अल्पवयीन मुलासह भारतात परतले. प्रतिवादी आपल्या सासरच्या घरी जाणूनबुजून राहिल्यानंतर २०.०२.२०११ रोजी तिच्या आई-वडिलांच्या घरी रुजू झाली. काही काळानंतर, जेव्हा अपीलकर्त्याने प्रतिवादीला सहवास पुन्हा सुरू करण्यास सांगितले, तेव्हा प्रतिवादीने

कोणतीही दखल घेतली नाही आणि अपीलकर्त्याच्या कंपनीत सामील होण्यास नकार दिला. उत्तरदात्याला चांगल्या भविष्यासाठी कॅनडाला परत जाण्यात स्वारस्य होते. मात्र, याचिकाकर्त्याने प्रकृतीच्या कारणास्तव कॅनडाला जाण्यास असमर्थता दर्शवली. त्यांच्यातील वैवाहिक कलह मिटवण्यासाठी दोन्ही पक्षांच्या कुटुंबीयांनी अनेक प्रयत्न केले, पण त्यांना यश आले नाही. प्रतिवादी आपल्या मुलाला घेऊन कॅनडाला रवाना झाली. त्यानंतर, अपीलकर्त्याने प्रतिवादीशी ई-मेल द्वारे किंवा इतर मार्गांनी संपर्क साधण्याचा प्रयत्न केला आणि तिला त्याच्याबरोबर येऊन सहवास करण्याची विनंती केली. त्याला ना प्रतिसाद देण्यात आला, ना त्याचे पालन करण्यात आले.

4. त्यामुळे हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम ९ अन्वये दांपत्य हक्क ांच्या पुनर्वसनासाठी याचिका दाखल करणे अपीलकर्त्याला बंधनकारक होते, जे प्रतिवादीच्या वतीने बिनविरोध राहिले. हताश होऊन अपीलकर्त्याने दांपत्य हक्क परत मिळवण्याची याचिका मागे घेतली. कोणत्याही पुनर्वसनाची आशा राहणार नाही हे अपीलकर्त्याच्या लक्षात

आल्याने त्याने क्रौर्य आणि परित्यक्ता या कारणास्तव घटस्फोटाची याचिका दाखल केली.

5. योग्य सेवा देऊनही प्रतिवादी ची बाजू न आल्याने याचिका एकतर्फी *पुढे सरकली* . युक्तिवाद आणि पुराव्यांचा विचार केल्यानंतर, विद्वान कौटुंबिक न्यायालयाने अपीलकर्त्याची याचिका फेटाळून लावली आणि असे नमूद केले की प्रतिवादीने अपीलकर्त्यावर केलेल्या कथित क्रौर्यावरून कोणताही खटला तयार करण्यात आलेला नाही.

6. विद्वान कौटुंबिक न्यायालयाने याचिका फेटाळून लावल्याने व्यथित आणि असमाधानी होऊन अपीलकर्त्याने उच्च न्यायालयात कौटुंबिक न्यायालयात अपील दाखल केले. क्रौर्य किंवा परित्यक्ता या कारणास्तव घटस्फोटाचा हुकूम मागण्यासाठी अपीलकर्त्याने कोणताही खटला दाखल केलेला नाही, असे सांगून उच्च न्यायालयाने अपील फेटाळून लावले. त्यामुळे हे आवाहन करण्यात आले आहे.

7. वस्तुस्थिती आणि परिस्थिती लक्षात घेता विवाह तुटल्याच्या कारणास्तव घटस्फोटाचा हुकूम देता येईल का, असा एक छोटासा प्रश्न आपल्या विचारार्थ उभा राहतो.

8 २१.०१.२०२२ रोजी एकमेव प्रतिवादी / पत्नीला नोटीस बजावण्यात आली होती, जी प्रतिवादीला योग्यरित्या देण्यात आली होती. प्रतिवादी पुन्हा एकदा प्रत्यक्ष किंवा वकिलामार्फत हजर राहिला नाही.

9 आम्ही अपीलकर्त्याची बाजू मांडणारे विद्वान वकील श्री. धनंजय भास्कर रे यांचे सविस्तर म्हणणे ऐकले आहे आणि युक्तिवादही पाहिले आहेत.

10 श्री. धनंजय सादर करतील की प्रतिवादीने सुमारे १३ वर्षांपूर्वी अपीलकर्त्याला सोडले आणि तिने अपीलकर्त्याबरोबर सहवास करण्यास नकार दिला. गेल्या १३ वर्षांपासून वैवाहिक कलहामुळे याचिकाकर्ते आणि प्रतिवादी वेगळे राहत आहेत आणि सामंजस्याची कोणतीही शक्यता नसल्यामुळे विवाह तुटला आहे,

असे विद्वान वकील पुढे म्हणतील. विद्वान वकील असा युक्तिवाद करतील की अकाट्य पुरावे हे तथ्य बर्यापैकी सिद्ध करतात की अपीलकर्त्याच्या पत्नीने अपीलकर्त्यास मानसिक क्रौर्याची वागणूक दिली होती ज्याने अपीलकर्त्याचा आक्षेप असूनही त्याची कंपनी सोडली होती. विद्वान वकिलांनी पुढे सांगितले की, प्रतिवादीचे वर्तनच सूचित करते की ती अपीलकर्त्याबरोबर राहण्यास तयार नाही. याचिकाकर्त्याच्या अभ्यासू वकिलांनी युक्तिवादाच्या समर्थनार्थ "***सुखेंदु दास विरुद्ध रीता मुखर्जी***[1]"आणि ***"समर" या खटल्यातील या न्यायालयाच्या निर्णयांवर विश्वास ठेवला घोष बनाम जया घोष***[2]***".***

11 नोव्हेंबर २००९ मध्ये झालेल्या कार अपघातानंतर या दाम्पत्याला २१.०५.२०१० रोजी मुलगा झाला. कॅनडातील तीव्र मंदीमुळे याचिकाकर्त्याची नोकरी गेली आणि शेवटी हे कुटुंब जानेवारी

1(2017) 9 एससीसी 632

2(२००७) ४ एससीसी ५११

२०११ मध्ये भारतात परत आले. १९.०२.२०११ पर्यंत हे दाम्पत्य मुंबई येथे आईच्या घरी एकत्र राहत होते. या तारखेनंतर त्यांचा एकमेकांशी संपर्क तुटला आणि प्रतिवादीने सासरच्या घरी परतण्यास नकार दिला. याबाबत संपर्क साधला असता, जोपर्यंत अपीलकर्ता आपल्या कुटुंबापासून विभक्त होत नाही आणि वेगळ्या कुटुंबात राहत नाही तोपर्यंत वैवाहिक जीवन पुन्हा सुरू करण्यास प्रतिवादीने नकार दिला. प्रतिवादीची ही मागणी मान्य करण्यास अपीलकर्त्याने असमर्थता दर्शविल्यामुळे, ती वैवाहिक जीवन पुन्हा सुरू करण्यासाठी कधीच परत ली नाही.

12 हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम ९ अन्वये वैवाहिक हक्क परत मिळविण्यासाठी अपीलकर्त्याने सुरू केलेल्या कार्यवाहीत प्रतिवादी समन्स प्राप्त करूनही हजर झाला नाही , हेही पाहावे लागेल. त्याचप्रमाणे सध्याच्या घटस्फोटाच्या प्रक्रियेतही प्रतिवादी कनिष्ठ न्यायालय, उच्च न्यायालय आणि सर्वोच्च न्यायालयात नोटीस बजावूनही हजर राहू शकला नाही. अशा प्रकारे, हे स्पष्ट आहे की

प्रतिवादी वैवाहिक संबंध चालू ठेवू इच्छित नाही आणि अपीलकर्त्याने केलेल्या विनंतीपेक्षा कोर्टाच्या समन्सला प्रतिसाद देत नाही.

13 वरील तथ्यात्मक मांडणीच्या आधारे वर्तमान हे विवाहविच्छेदनाचे प्रकरण असल्याचे दिसते. ***'शिल्पा शैलेश विरुद्ध वरुण श्रीनिवासन*[3]*'या खटल्यात*** न्यायालयाने म्हटले आहे

भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १४२ (१) अन्वये अधिकारक्षेत्राचा वापर करणे एखाद्या 'कारणाला किंवा प्रकरणाला''पूर्ण न्याय'देण्यास स्पष्टपणे अनुमती आहे आणि हे न्यायालय कौटुंबिक न्यायालय, कनिष्ठ न्यायालय किंवा उच्च न्यायालय देऊ शकेल असा आदेश किंवा हुकूम देऊ शकते आणि जेव्हा अशा अधिकाराचा वापर केला जातो तेव्हा विषय-विषय अधिकारक्षेत्राच्या कमतरतेचा प्रश्न किंवा मुद्दा उद्भवत नाही.

3(2023) एससीसी ऑनलाइन एससी 544

14 भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १४२ (१) अन्वये अधिकारक्षेत्राचा वापर करून विवाह मोडल्याच्या कारणास्तव घटस्फोट देण्याच्या मुद्द्यावर शिल्पा शैलेश ***(सुप्रा)*** येथील हे न्यायालय

परिच्छेद ३३ व ४२ (३) मध्ये अशा प्रकारे धारण केले आहे:

"३३. हे सांगताना आम्ही स्पष्टपणे सांगू इच्छितो की, या न्यायालयाने विवाह मोडल्याच्या कारणास्तव घटस्फोट देणे हा अधिकाराचा विषय नाही, तर दोन्ही पक्षांना 'संपूर्ण न्याय'मिळावा यासाठी अनेक बाबी लक्षात घेऊन अत्यंत काळजीपूर्वक आणि सावधगिरीने वापरला जाणारा विवेकआहे. हे उघड आहे की या न्यायालयाला पूर्ण खात्री आणि समाधान वाटले पाहिजे की विवाह पूर्णपणे अकार्यक्षम, भावनिकदृष्ट्या मृत आणि मोक्षाच्या पलीकडे आहे आणि म्हणूनच विवाह मोडणे हाच योग्य उपाय आणि

एकमेव मार्ग आहे. हे लग्न अपरिवर्तनीयरीत्या तुटले आहे हे तथ्यात्मकदृष्ट्या निश्चित आणि ठामपणे सिद्ध केले पाहिजे. त्यासाठी अनेक बाबींचा विचार करावा लागतो, जसे की लग्नानंतर पक्षकारांनी किती काळ सहवास केला होता; जेव्हा पक्षांनी शेवटचा सहवास केला होता; पक्षांनी एकमेकांवर आणि त्यांच्या कुटुंबियांवर केलेल्या आरोपांचे स्वरूप; वेळोवेळी कायदेशीर प्रक्रियेत दिलेले आदेश, वैयक्तिक संबंधांवर एकत्रित परिणाम; न्यायालयाच्या हस्तक्षेपाने किंवा मध्यस्थीने वाद मिटवण्याचे प्रयत्न झाले का, आणि शेवटचा प्रयत्न केव्हा झाला वगैरे. विभक्त होण्याचा कालावधी पुरेसा मोठा असावा आणि सहा वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त कोणतीही गोष्ट संबंधित घटक असेल. परंतु पक्षकारांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती, त्यांची शैक्षणिक पात्रता, पक्षकारांना मुले आहेत का, त्यांचे वय, शैक्षणिक पात्रता आणि दुसरा जोडीदार व मुले अवलंबून आहेत का, घटस्फोट मागणारा पक्ष कोणत्या परिस्थितीत

जोडीदार किंवा मुलांची काळजी कशी आणि कशा प्रकारे घेऊ इच्छितो आणि त्याचा भरणा करू इच्छितो हे लक्षात घेऊन या वस्तुस्थितीचे मूल्यमापन करावे लागते. अल्पवयीन मुलांचा ताबा आणि कल्याण, पत्नीला न्याय्य आणि पुरेशा पोटगीची तरतूद, मुलांचे आर्थिक हक्क आणि इतर प्रलंबित बाबी असतील तर त्या समर्पक आहेत. भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १४२ (१)अन्वये अधिकारक्षेत्राचा वापर कमी व्हावा, यासाठी आम्ही या घटकांची संहिता करू इच्छित नाही. नमूद केलेले काही घटक उदाहरणात्मक आणि विचार करण्यायोग्य म्हणून घेतले जाऊ शकतात.

४२(३) इतर पती-पत्नींनी प्रार्थनेला विरोध करूनही विवाह पूर्णपणे तुटलेला असताना भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४२ (१)अन्वये अधिकाराचा वापर करून हे न्यायालय घटस्फोट देऊ शकते का?

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४२ (१)अन्वये मिळालेल्या अधिकाराचा वापर करून या न्यायालयाला विवाह मोडण्याच्या कारणास्तव तो विसर्जित करण्याचा अधिकार आहे, असे मानून या प्रश्नाचे उत्तर होकारार्थी दिले जाते . या विवेकाधीन अधिकाराचा वापर पक्षकारांना 'पूर्ण न्याय'देण्यासाठी केला जाणार आहे, ज्यामध्ये हे न्यायालय समाधानी आहे की स्थापित तथ्ये दर्शवितात की विवाह पूर्णपणे अयशस्वी झाला आहे आणि पक्षकार एकत्र राहण्याची कोणतीही शक्यता नाही आणि औपचारिक कायदेशीर संबंध चालू ठेवणे अन्यायकारक आहे. समता न्यायालय म्हणून न्यायालयाने ही परिस्थिती आणि विघटनाला विरोध करणाऱ्या पक्षाची पार्श्वभूमी यांचा समतोल साधणे आवश्यक आहे.

15 भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १४२ (१) अन्वये अपरिवर्तनीय तुटल्याच्या कारणास्तव विवाह मोडण्याच्या अधिकाराचा वापर करण्यासाठी सध्याची स्थिती योग्य आहे का, याबद्दल समाधान

व्यक्त करण्यासाठी आपण पाहतो की फेब्रुवारी २०११ पासून हे पक्ष वेगळे राहत आहेत आणि सुमारे १३ वर्षांच्या या प्रदीर्घ कालावधीत त्यांच्यात कोणताही संपर्क झालेला नाही. प्रतिवादी-पत्नी न्यायालयाने बजावलेल्या समन्सला ही प्रतिसाद देत नाहीत. असे दिसते की तिला आता अपीलकर्त्याबरोबर वैवाहिक संबंध चालू ठेवण्यात स्वारस्य नाही. त्यामुळे हे जोडपं एकत्र राहण्याची शक्यता नसल्यामुळे सध्याचं लग्न तुटण्याचं प्रकरण आहे, असं मानायला आम्हाला संकोच वाटत नाही.

16 वरील कारणास्तव, अपील मंजूर केले जाते आणि आम्ही भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १४२ (१) अंतर्गत अधिकारांचा वापर न करता येण्याजोग्या तुटल्याच्या कारणास्तव पक्षकारांमधील विवाह रद्द करतो. त्यानुसार ०५.०१.२००४ रोजी झालेला पक्षकारांमधील विवाह घटस्फोटाच्या हुकुमाद्वारे विसर्जित केला जातो. त्यानुसार याबाबतचा हुकूम काढण्यात यावा.

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

याद्वारे तयार केलेल्या हेडनोटस : अंकित ज्ञान *खटल्याचा निकाल :* अपील मंजूर .

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वार हा पक्षकारास त्याच्या /तिच्या मातृभाषेत त्याचा अर्थ समजून घेण्यापूरता मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही करणाकरीता कराता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन विश्वासनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पआदन आणि अमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.